

De vrije wil in de forensische psychiatrie

G. MEYNEN

ACHTERGROND Er bestaan onduidelijkheid en zorg over de rol van het begrip ‘vrije wil’ bij de beoordeling van toerekeningsvatbaarheid in de forensische psychiatrie. Vooral is men beducht dat psychiaters via die ‘vrije wil’ in lastige filosofische problemen verstrikt raken. Onlangs is zelfs gesuggereerd dat het beter zou zijn als forensisch psychiaters, om verwarring te voorkomen, helemaal niet meer aan de vrije wil zouden denken.

DOEL Het probleem van de vrije wil in de forensische psychiatrie analyseren en nagaan hoe de psychiatrie hiermee om kan gaan.

METHODE Bespreking van recente forensisch-psychiatrische en filosofische literatuur over de vrije wil en toerekeningsvatbaarheid, vooral in Nederland.

RESULTATEN Het filosofische probleem met de vrije wil is serieus, en een oplossing is niet in zicht. Echter, psychiaters hoeven zich niet door metafysische problemen te laten afleiden. Het probleem van de vrije wil verwijst eigenlijk naar een belangrijke onduidelijkheid rond de aard van de beoordeling van toerekeningsvatbaarheid zelf. Dat verdient onderzoek en de empirische ethiek lijkt een mogelijke benadering van dit probleem.

CONCLUSIE Het probleem van de vrije wil laat het belang zien van (interdisciplinair) onderzoek naar de beoordeling van toerekeningsvatbaarheid, bijvoorbeeld via de empirische ethiek.

[TIJDSCHRIFT VOOR PSYCHIATRIE 51(2009)12, 873-881]

TREFWOORDEN forensische psychiatrie, toerekeningsvatbaarheid, vrije wil

Om strafbaar te zijn, moet iemand toerekeningsvatbaar zijn. Het Wetboek van Strafrecht zegt het zo: ‘Niet strafbaar is hij die een feit begaat, dat hem wegens de gebrekkige ontwikkeling of ziekelijke stoornis van zijn geestvermogens niet kan worden toegerekend’ (www.wetboek-online.nl). Van een psychiater kan via een rapportage pro Justitia worden gevraagd de toerekeningsvatbaarheid van een verdachte te beoordelen. Deze beoordeling wordt vaak geacht nauw verbonden te zijn met het begrip ‘vrije wil’ (Morse 2007). Het zou hierbij dan eigenlijk gaan om de vraag of het delict werd gepleegd uit vrije wil. Zo moeten volgens Luthe en Rösler (2004, p. 297) forensisch psychiaters, ‘of ze dat willen of niet’, zich bezighouden met de vraag of menselijk handelen ‘vrij gekozen’ kan worden of dat de per-

soon niet kon voorkomen dat hij of zij handelde zoals hij of zij deed. En in het psychiatrisch-ethisch handboek *Psychiatric ethics* schrijft Reich (2000, p. 206): ‘The law recognizes that insanity compromises free will, and classifies someone without free will as legally not responsible for his or her actions (...)’ Het idee is dat een mentale stoornis invloed kan hebben op de vrije wil en via deze invloed consequenties kan hebben voor de toerekeningsvatbaarheid (zie ook Meynen 2008a).

Volgens sommigen ontstaat er echter een groot probleem wanneer de forensische taak in termen van de ‘vrije wil’ wordt begrepen. Immers, wanneer de forensische beoordeling inderdaad over de vrije wil gaat, kan dit betekenen dat de psychiater verstrikt raakt in filosofische discussies

over de vrije wil. Filosofen, zo redeneert men dan, hebben grote moeite de vrije wil te definiëren en bovendien is het twijfelachtig of hij wel bestaat (zie de volgende paragraaf). Als het nu zo is dat de taak van de forensisch psychiater nauw samenhangt met de 'vrije wil', dan rijst de vraag of hij of zij niet ook te maken heeft met de filosofische problemen rond de vrije wil (Meynen 2008a; Morse 2007). In hoeverre moet hij zich inlaten met en uitspreken over de enorme filosofische discussies die rond dit begrip spelen? Met andere woorden, als we de forensische taak opvatten in termen van de vrije wil en als we in de rapportage zelf verwijzen naar de 'vrije wil', of 'vrije' handelingen, begeven we ons dan niet in een moeras?

Kortgeleden heeft de forensisch psycholoog Morse, zich bewust van de problemen die het begrip van de vrije wil volgens sommigen voor de forensische praktijk betekent, betoogd dat de forensische rapportage niets met de vrije wil te maken heeft. Forensisch rapporteurs zouden er volgens hem goed aan doen om het hele concept uit hun rapportages weg te laten en zelfs niet meer aan die vrije wil te denken. Dit zou conceptuele verwarring voorkomen en de psychiaters uit het moeras helpen of houden. Belangrijk is dat zijn idee om afstand te nemen van de 'vrije wil' direct ook, in elk geval gedeeltelijk, bijval gevonden heeft (Buchanan 2008; Felthous 2008). Maar is Morse' voorstel een goed voorstel? Of kan de forensisch psychiater misschien net zo goed ophouden met zijn rapportage als hij niet meer aan de vrije wil mag denken?

In dit artikel wil ik eerst nagaan wat nu precies het filosofische probleem is waar auteurs zoals Morse beducht voor zijn in de forensische psychiatrie. Vervolgens ga ik na hoe zinvol Morse' voorstel is voor de dagelijkse praktijk, en vooral ook in de Nederlandse forensische psychiatrie. Tot slot zal ik proberen aan te geven hoe de psychiatrie dan wel met het probleem rond toerekeningsvatbaarheid en de vrije wil kan omgaan.

HET FILOSOFISCHE PROBLEEM: VRIJE WIL VERSUS DETERMINISME

Vrije wil

Mensen hebben verschillende intuïties over wat de vrije wil is en filosofen hanteren verschillende definities. Henrik Walter (2001), psychiater en filosoof, onderscheidt in zijn boek *Neurophilosophy of free will* drie centrale aspecten van de vrije wil. Hij doet dat niet zozeer door de vrije wil zelf conceptueel te analyseren, maar door naar de hedendaagse filosofische discussie over die vrije wil te kijken en zich af te vragen wat de centrale thema's in die discussie zijn. Hij komt uit op de volgende drie aspecten van de vrije wil. Iemand's handeling was vrij als hij, ten eerste, ook anders had kunnen handelen (als hij alternatieve mogelijkheden had). Het tweede aspect van de vrije wil is dat iemand handelt vanuit (begrijpelijke) redenen en het derde aspect is dat iemand zelf de bron, de initiator is van zijn of haar handelingen.

Deze onderverdeling is zeker betwistbaar als een 'definitie' of beschrijving van de vrije wil en de verschillende aspecten die Walter onderscheidt, worden ook uitgebreid betwist. Juist daarom noemt hij ze. Daar gaat de huidige discussie voor een deel over: in hoeverre zijn deze aspecten echt nodig voor 'vrije wil'?

In dit artikel gaat het mij er niet om een definitie van de vrije wil te geven, maar om een probleem binnen de forensische psychiatrie te analyseren, en ook, meer specifiek, Morse' voorstel te evalueren, gegeven de onduidelijkheid – ook in de filosofie – over wat de vrije wil nu precies is.

Determinisme

Wat filosofen het meest bezighoudt als het gaat om de vrije wil, is of deze wel te verenigen is met het determinisme. Wat is het determinisme? Een hele ruime definitie van determinisme is het idee dat de toekomst vastligt (zie ook Van Inwagen 1983). Er zijn verschillende vormen van determinisme, ook historisch. Toen de kerk nog maatge-

vend was voor het denken, ongeveer tot de zeventiende eeuw, was het centrale probleem: hoe kan de mens vrij zijn als God almachtig en bovendien voorzienig is? In de goddelijke voorzienigheid is alles wat gebeurt, gedetermineerd. Er lijkt dus geen plaats voor menselijke vrijheid.

Wanneer in de Renaissance en de Verlichting het religieuze wereldbeeld verruild wordt voor het mechanistische wereldbeeld, ontstaat er een nieuw begrip van determinisme. De vraag wordt: hoe kan er vrijheid zijn als alles wat gebeurt, verloopt volgens en gedetermineerd is door de wetten van de natuur? De natuurwet duldt, zegt men dan, geen vrijheid naast zich.

Op dit moment is het neurowetenschappelijk determinisme het gangbaarst (Meynen 2008b). Dat heeft globaal deze inhoud: alles in de wereld loopt volgens de wetten van de natuur. Wij zijn niets zonder onze hersenen. Die hersenen zijn een natuurwetenschappelijk object en volgen dus de wetten van de natuur. Hoe kan ik vrij zijn als alles in mijn hersenen bepaald wordt door de wetten van de natuur?

De verenigbaarheid

Het probleem van de verenigbaarheid tussen vrije wil en determinisme noemt men in de filosofie het *compatibiliteitsprobleem*. In de filosofie onderscheidt men drie hoofdposities bij de vraag of een gedetermineerde wereld en vrije wil wel 'compatibel', verenigbaar zijn: hard determinisme, libertarisme en compatibilisme.

Volgens het harde determinisme is het determinisme waar en zijn de vrije wil en determinisme onverzoenbaar; er is dus geen plaats over voor de vrijheid. De vrije wil is een illusie. De libertijn is het in zoverre eens met de harde determinist dat hij meent dat het determinisme en de vrije wil inderdaad niet te verzoenen zijn, maar hij denkt tevens dat de vrijheid niet te ontkennen valt en dat er, derhalve, geen sprake kan zijn van (volledige) gedetermineerdheid. Zowel het harde determinisme als het libertarisme gaat zo dus uit van de onverenigbaarheid van vrije wil en determinisme.

De derde en populairste positie is het compatibilisme. Volgens de compatibilist zijn vrije wil en determinisme wel te verzoenen. Een compatibilist kan bijvoorbeeld zeggen dat een handeling vrij is als er geen externe belemmeringen zijn. Als ik iets onder dwang doe, wanneer iemand onder bedreiging met een pistool mij dwingt om iets te doen, bijvoorbeeld mijn geld afgeven, en ik geef dat, dan was dat geen vrije handeling. Andere voorbeelden zijn fysieke beperkingen, bijvoorbeeld wanneer je opgesloten zit. Zolang er geen beperkingen van buitenaf zijn die (beslissend) op het handelen inwerken, zegt de compatibilist, is het handelen vrij. En zo'n vrijheidsopvatting zou volgens de (klassieke) compatibilisten ook verenigbaar zijn met een deterministische wereld. Vaak geeft een compatibilist toe dat het determinisme eist dat bepaalde aspecten van de vrije wil worden opgegeven, maar hij meent tegelijkertijd dat er toch voldoende ruimte blijft voor een betekenisvolle vrije wil (zie Dennett 2003).

De filosoof Searle (2007, p. 37) zegt aan het begin van zijn essay 'Free will as a problem in neurobiology' dat het voortbestaan van het traditionele probleem van de vrije wil – nu al eeuwenlang – een soort schandaal voor de filosofie is. Ondanks al het nadenken is er geen substantiële vooruitgang geboekt. En er is ook nog geen zicht op een oplossing, aldus Searle (2007 p. 11): 'The problem of free will is unusual among contemporary philosophical issues in that we are nowhere remotely near to having a solution.' Er is dus een serieus filosofisch probleem: is de vrije wil verenigbaar met het determinisme en, specifiek, met de neurobiologische bepaaldheid van ons gedrag? Psychiaters krijgen op deze vraag vooralsnog geen helder filosofisch antwoord en, naar het zich laat aanzien, hoeven zij zo'n antwoord ook niet op korte termijn te verwachten.

Als we kijken naar de filosofische discussie over de compatibiliteit van vrije wil en determinisme, en vooral de opmerking van Searle, kunnen we ons inderdaad ongemakkelijk gaan voelen bij het idee dat de forensische taak begrepen moet worden in termen van de vrije wil, zoals Reich (2000) en Luthe en Rössler (2004) aangaven. En om de zaak nog erger

te maken: indeterminisme (toeval) lijkt ook niet te helpen. Als alles in de wereld toevallig gebeurt, lijkt vrijheid evenmin mogelijk: dan wordt ons gedrag niet door onze vrije keuzen bepaald, maar komt het door puur toeval tot stand (Kane 2002).

HET PROBLEEM IN DE PSYCHIATRIE

Het voorstel van Morse

Forensisch psycholoog Stephen Morse erkent dat de 'vrije wil' een probleem is, maar naar zijn idee is het geen probleem voor forensisch psychiaters. Het is een filosofisch probleem en het enige probleem voor de forensische psychiatrie is dat psychiaters denken dat het een probleem voor hen is. Toerekeningsvatbaarheid, aldus Morse, heeft met die vrije wil namelijk niets te maken. Hij baseert zich daarbij vooral op de volgende overweging. Eigenlijk zijn er, althans in de Verenigde Staten, geen juridische documenten die zeggen dat het bij toerekeningsvatbaarheid gaat om de vrije wil. Het begrip 'vrije wil' komt in die documenten niet voor. Dus doet die vrije wil er niet toe en kun je er maar het beste helemaal niet meer aan denken, zo redeneert Morse.

Zijn argumentatie is dus gebaseerd op het precieze woordgebruik in juridische teksten, en het lijkt erop dat de forensisch psycholoog Morse via die tekstuele benadering in staat is de vrije wil – en de problemen die rond die vrije wil spelen – van zich af te schudden.

Echter, de vraag is hoe nuttig zijn operatie is. Laten we naar een voorbeeld kijken. De inschatting van wilsbekwaamheid is volgens de Wet op de Geneeskundige Behandelingsovereenkomst (WGBO) centraal in het medisch handelen in Nederland. Alvorens er sprake kan zijn van *informed consent* moet er een inschatting worden gemaakt van de wilsbekwaamheid. Van wilsbekwaamheid is, volgens een vrij breed gebruikte omschrijving van Appelbaum (2007), sprake als een patiënt de relevante informatie kan begrijpen, de situatie en opties kan waarderen, goed kan redeneren en de keuze kan communiceren.

Hoe belangrijk wilsbekwaamheid ook is in het medisch handelen, we vinden de term echter noch in de relevante passage in de WGBO, noch in de Wet Bijzondere Opnemingen in Psychiatrische Ziekenhuizen (Wet Bopz). Hieruit kunnen we echter niet concluderen dat het begrip 'wilsbekwaamheid' er niet toe doet in de Nederlandse gezondheidszorg.

De werkwijze van Morse – heel precies naar de letterlijke formuleringen kijken – mag dan in eerste instantie misschien een vondst lijken, maar deze kan op zichzelf niet direct beslissend zijn. Uiteraard moeten we de wettekst goed analyseren, maar we kunnen vervolgens niet bij de woorden zelf blijven staan.

Rapportage pro Justitia

Laten we kijken naar de formulering in de (Nederlandse) forensisch psychiatrische beschouwing in de rapportage pro Justitia, bij de 'beantwoording van de vraagstelling', om te zien of daarin de vrije wil genoemd wordt. De vraag aan de forensisch psychiater is de volgende:

(1) Is onderzochte lijdende aan een ziekelijke stoornis/gebrekkige ontwikkeling van zijn geestvermogens en zo ja, hoe is dit in diagnostische zin te omschrijven?

(2) Hoe was dit ten tijde van het plegen van het tenlastegelegde?

(3) Beïnvloedde de eventuele ziekelijke stoornis/gebrekkige ontwikkeling van de geestvermogens onderzochtes gedragskeuzen c.q. zijn gedragingen ten tijde van het tenlastegelegde (zodanig dat het tenlastegelegde daaruit verklaard kan worden)?

(4) Zo ja, kan de deskundige dan gemotiveerd aangeven: (a) op welke manier dat geschiedde, (b) in welke mate het geschiedde en (c) welke conclusie m.b.t. de toerekeningsvatbaarheid op grond hiervan te adviseren is?

We zien dat de vrije wil niet wordt genoemd. Maar betekent dat ook dat het er niet om gaat? De rechter vraagt (4c) uiteindelijk om een inschatting van de toerekeningsvatbaarheid. De rapporteur

moet dus een stap zetten van de aanwezigheid van een mentale stoornis in relatie tot een delict naar toerekeningsvatbaarheid voor het delict (zie ook Brand 2003, p. 87). Hoe komt die psychiater vanuit de stoornis en de handeling (het delict) bij het begrip ‘toerekeningsvatbaarheid’ uit? Meer specifiek: welke begrippen of intuïties gebruikt hij of zij voor die stap? Het zou kunnen dat een forensisch rapporteur bij deze stap wel degelijk het concept van de vrije wil gebruikt.

Mening Nederlandse deskundigen

Wat is er volgens twee forensisch psychiaters in Nederland nodig voor toerekeningsvatbaarheid? Van Marle (2000) schrijft in een overzichtsartikel dat onverminderde toerekeningsvatbaarheid betekent dat de persoon in kwestie onverminderde toegang had tot zijn of haar vrije wil ten tijde van het delict waarvan hij of zij verdacht wordt en dientengevolge had kunnen kiezen het niet te doen. Niet verantwoordelijk is iemand wanneer die persoon absoluut geen vrije wil had wat te kiezen op het moment van het delict. Ook Mooij (2004, p.74) kent een cruciale rol toe aan de vrije wil bij de toerekeningsvatbaarheid. Hij schrijft: ‘Toch is er weinig verschil van mening over dat het Nederlandse strafrecht geënt is op de gedachte van de vrijheid van de wil.’ En over de psychische stoornis zegt hij: ‘Grondslag voor het aannemen van vermindering van toerekeningsvatbaarheid is gelegen in de aanwezigheid van een psychische stoornis die het vermogen tot overleg ofwel de wilsvrijheid opheft of beperkt en doorwerkt in het tenlastegelegde feit.’ (Mooij 2004 p. 120. Zie ook Mooij 2007).

Volgens deze auteurs gaat het bij toerekeningsvatbaarheid binnen de Nederlandse rechtspraktijk dus wel degelijk om beperkingen van de ‘vrije wil’ door een psychische stoornis – ook al wordt die vrije wil niet expliciet genoemd in de vragen aan de rapporteur.

Verborgen vrijheid?

Dit zou kunnen betekenen dat die ‘vrije wil’, hoewel niet expliciet genoemd, ergens in de vraagstelling verborgen zit. Misschien is dat wel in vraag 3, die vraagt naar de beïnvloeding van de gedragskeuze, zodanig dat het (ten laste gelegde) gedrag daaruit verklaard kan worden. Het zou kunnen zijn dat hier bedoeld wordt: was de onderzochte in staat om – ondanks het (eventuele) bestaan van een mentale stoornis – een vrije keuze te maken het delict (niet) te plegen? Of was het zo dat de mentale stoornis zodanig het gedrag beïnvloedde dat dit niet vanuit vrije overwegingen van de onderzochte begrepen, maar uit de aanwezigheid van die mentale stoornis verklaard moet worden?

Als deze vraag inderdaad zo bedoeld is, dan is deze derde vraag eigenlijk een vraag naar de ‘vrije wil’ ten tijde van het delict. Hoewel in de vragen aan de rapporteur de vrije wil niet wordt genoemd, zou het – in de lijn van Mooij en Van Marle – zo kunnen zijn dat de rechter daarin juist wel geïnteresseerd is en dat hij of zij bij de beoordeling van de consistentie van de argumentatie van de rapportage zich (mede) door het begrip ‘vrije wil’ laat leiden. Het is hier niet mijn bedoeling om aan te tonen dat het hier inderdaad om de vrije wil gaat, maar om te laten zien dat de vrije wil niet buiten spel hoeft te staan – en zelfs centraal geacht kan worden (Mooij en Van Marle) – hoewel ze niet expliciet wordt genoemd.

Felthous (2008) toont zich gecharmeerd van de visie van Morse en hij stelt voor om alleen nog maar over ‘wil’ te spreken, en niet over ‘de vrije wil’. Felthous definieert de wil ‘simpel’ als ‘the intentional faculty: Through motivation and decision the will settles upon and then implements an action.’

Maar we moeten ons afvragen of dit begrip van wil voldoende informatie geeft om, bijvoorbeeld, een delict (laten we zeggen een fysieke mishandeling van een buurman) gepleegd vanuit een paranoïde waan te onderscheiden van een delict waarbij geen enkele psychiatrische stoornis een rol speelde. In beide gevallen moeten we mis-

schien wel concluderen dat er sprake was van ‘motivatie’ en ‘intentie’ (*‘mijn buurman brengt gedachten in mijn hoofd, bestuurt me en daar moet hij mee stoppen’*) met een daaruit volgende actie. De onderzochte kan zijn gedrag motiveren, redenen aangeven waarom hij deed wat hij deed (de mishandeling was dus niet een toevallige set van bewegingen).

De taak van de forensisch psychiater is deze motivatie en intentie, of nauwkeuriger, het besluitvormingsproces dat tot de handeling heeft geleid op de een of andere manier te kwalificeren. Precies op het punt waar de forensisch psychiater zijn of haar expertise moet gebruiken, zou deze er met een begrip als ‘intentie’ of ‘motivatie’ alleen wel eens niet kunnen uitkomen. En bij het kwalificeren zouden psychiaters geneigd kunnen zijn het begrip ‘vrije wil’ of ‘vrije keuze’ in hun overwegingen te betrekken.

PROBLEMEN SCHEIDEN

Morse signaleert een probleem in de forensische psychiatrie: wat te doen met de ‘vrije wil’ en de problemen die op dat gebied spelen, vooral de vraag naar de verenigbaarheid van die vrije wil met het determinisme (vooral de hersenen). En hij doet een praktisch voorstel: de rapporteur moet niet meer aan de vrije wil denken. Morse wil hiermee een voor velen centrale intuïtie (zie ook Mooij 2007) buiten de deur plaatsen. Maar het lijkt mij geen goed idee om dit probleem op te lossen door zomaar te stoppen met het denken over de vrije wil op grond van Morse’ argument. Daarbij vermoed ik ook dat het illusoir is om te denken dat we belangrijke alledaagse morele intuïties zomaar even buiten spel kunt zetten bij het forensisch rapporteren. Ik wil zeker niet bij voorbaat uitsluiten dat toerekeningsvatbaarheid begrepen kan worden zonder gebruik te maken van de ‘vrije wil’. Maar om dat daadwerkelijk te concluderen, zijn betere argumenten nodig.

Morse lijkt die vrije wil vooral ook te willen omzeilen om niet in metafysische problemen verzeild te raken. Maar naar mijn idee is het mogelijk

en verstandig het forensische probleem – wat is nodig voor toerekeningsvatbaarheid? – duidelijk te scheiden van het metafysische probleem van de verenigbaarheid van vrije wil en determinisme. Dat is een belangrijke stap. De vraag naar wat nodig is voor toerekeningsvatbaarheid is voor de psychiater in de rapportage pro Justitia niet zomaar te omzeilen en dat moet hij of zij dan ook niet kunstmatig gaan proberen. En als bij die kwestie van toerekeningsvatbaarheid en discussies daarover de vrije wil speelt, dan kan de psychiater zich daarvan niet eenvoudigweg distantieëren.

Met het metafysische probleem – zijn vrije wil en determinisme te verenigen? – ligt het anders. Dat is een kwestie die primair aan de metafysici is. Er zijn veel filosofische problemen, bijvoorbeeld: is er een externe werkelijkheid? Kunnen we überhaupt iets kennen, en zo ja, hoe dan? Wat is wetenschappelijk bewijs? Die vragen zijn allemaal op een bepaalde manier wel relevant voor psychiaters, maar niet in eerste instantie.

Over Morse’ voorstel kun je concluderen dat het ontbreken van een term in een tekst nog niet betekent dat hij geen rol speelt. Vervolgens dienen we terughoudend te zijn om een voor velen centrale intuïtie buiten te sluiten. En al zou zo iets theoretisch kunnen, dan is het praktisch gezien waarschijnlijk erg moeilijk om van forensisch psychiaters te vragen het begrip ‘vrije wil’ ‘uit’ te zetten. Wat wel zinnig is, is dat Morse een scheiding wil aanbrengen tussen metafysische discussies over determinisme enerzijds en verheldering van de forensische taak anderzijds. Dat kan ook zonder de vrije wil irrelevant te verklaren.

TOEREKENINGSVATBAARHEID

Het ‘echte’ probleem

Tegelijkertijd kunnen we vaststellen dat er blijkbaar een verregaand verschil van inzicht is tussen Morse enerzijds en Van Marle, Reich en Mooij anderzijds. Terwijl de laatsten aangeven dat de vrije wil centraal staat in de toerekeningsvatbaarheid, meent Morse dat je – bij wijze van spre-

ken – overal aan mag denken bij de rapportage behalve aan de vrije wil. Dat verschil van inzicht over waar het in de rapportage over gaat, betekent een serieus probleem, dat de kwestie van de ‘vrije wil’ zelf overstijgt. Het gaat namelijk om de vraag: wat is nu precies nodig voor toerekeningsvatbaarheid? Als hierover, zoals blijkbaar het geval is, verregaand verschil van inzicht bestaat onder forensisch deskundigen, dan rechtvaardigt dat grondig onderzoek. Want hoewel we niet van een psychiatrisch expert hoeven te verwachten dat hem alles volledig helder is, kunnen we wel van de psychiatrie als professie verwachten dat er bij substantiële onduidelijkheid actie wordt ondernomen om die weg te nemen.

Het probleem van de vrije wil brengt ons dus op het probleem van de onduidelijkheid rond de toerekeningsvatbaarheidsbeoordeling zelf. Ik zal niet proberen deze onduidelijkheid weg te nemen, maar wel, opnieuw via een parallel met wilsbekwaamheid, aangeven hoe het begrip verhelderd zou kunnen worden.

Wat betreft het begrip ‘wilsbekwaamheid’ was en is er ook onduidelijkheid over hoe we dit begrip precies moeten gebruiken (Appelbaum 2007; Welie 2008). Bij het onderzoek naar dit begrip heeft men conceptuele analyse gekoppeld aan empirisch, interdisciplinair onderzoek. Dit heeft ook geleid tot operationalisaties van wilsbekwaamheid. Zo zijn er nu onder andere via de MacArthur-schaal voor wilsbekwaamheid in de psychiatrie interessante studies mogelijk. Een voorbeeld hiervan is de studie van Owen e.a. (2008). Zij vonden dat een meerderheid van de opgenomen patiënten in een psychiatrisch ziekenhuis niet wilsbekwaam was (*lack of mental capacity*) om te beslissen over hun behandeling. Het lijkt mij nuttig als ook op het terrein van de toerekeningsvatbaarheid zowel conceptuele analyse als empirisch, interdisciplinair onderzoek plaatsvindt.

Empirische ethiek

In feite zouden we bij het begrip ‘toerekeningsvatbaarheid’ ook eenzelfde wetenschappe-

lijke benadering kunnen gebruiken als bij wilsbekwaamheid vaak wordt gebruikt, namelijk de empirische ethiek (Borrie e.a. 2004; Widdershoven e.a. 2008). In de empirische ethiek probeert men vaak begrippen te verhelderen door empirisch onderzoek te doen naar normen en concepten die spelen in de dagelijkse praktijk, bijvoorbeeld van de gezondheidszorg. Methoden van onderzoek zijn onder meer participerende observatie, interviews en beslissingsanalyse (Borrie e.a. 2004). De ethicus blijft, met andere woorden, niet achter zijn of haar bureau zitten, maar probeert zelf nieuwe gegevens te verzamelen over hoe een begrip werkzaam is bij professionals en andere betrokkenen in de (medische) praktijk. In het geval van toerekeningsvatbaarheid zijn dat, onder anderen, rechters, advocaten en psychiaters.

Op verschillende terreinen van de gezondheidszorg is die benadering toegepast, bijvoorbeeld bij vragen rond het levenseinde en dementie. Een voordeel van de empirische ethiek is ook dat haar beoefenaren gewend zijn aan vraagstellingen op het grensvlak van recht en geneeskunde, meer specifiek de psychiatrie (Widdershoven e.a. 2008). Tevens is het gebruikelijk om verschillende disciplines gezamenlijk in het onderzoek te betrekken. In die zin verbindt de benadering verschillende partijen rond een concept.

Recent Nederlands onderzoek dat ook voor zo’n empirisch-ethische benadering interessant zou kunnen zijn, is het onderzoek van Barendregt e.a. (2008). Zij bestudeerden de factoren waarop forensisch experts hun oordeel over toerekeningsvatbaarheid feitelijk baseerden. Naast het bestaan van een mentale stoornis bleken ook andere factoren (onder andere of de verdachte alleen of met anderen handelde) samen te hangen met het oordeel ‘(on)toerekeningsvatbaar’. Meer zicht krijgen op de factoren die het feitelijk oordeel sturen, kan helpen bij verheldering van de intuïties die spelen rond het begrip ‘toerekeningsvatbaarheid’. Daarbij geldt natuurlijk dat de factoren die in de praktijk een rol spelen niet zomaar de factoren hoeven te zijn die een rol zouden moeten spelen.

CONCLUSIE

Het filosofische probleem van vrije wil en determinisme is onopgelost. Maar filosofische problemen met de vrije wil betekenen op zich niet dat forensisch psychiaters moeten stoppen met het denken over de vrije wil. Wel is het goed een duidelijke scheiding te maken tussen de vraag ‘wat is nodig voor toerekeningsvatbaarheid?’ en de vraag naar de compatibiliteit van vrije wil en determinisme. De eerste vraag is zeer relevant voor de forensisch psychiater, de tweede is allereerst een metafysische vraag. De onduidelijkheid over de vrije wil laat tegelijkertijd zien dat onderzoek nodig is ter verheldering van waar het bij toerekeningsvatbaarheid precies om gaat. Een mogelijke benadering biedt de empirische ethiek.

LITERATUUR

- Appelbaum, P.S. (2007). Assessment of patients' competence to consent to treatment. *New England Journal of Medicine*, 357, 1834-1840.
- Barendregt, M., Muller, E., Nijman, H., e.a. (2008). Factors associated with experts' opinions regarding criminal responsibility in The Netherlands. *Behavioral Sciences & the Law*, 26, 619-631.
- Borry, P., Schotmans, P., & Dierickx, K. (2004). De empirische wending in de bio-ethiek. *Ethische Perspectieven* 14, 3-5.
- Brand, E.J.P. (2003). Denkstoornis en toerekeningsvatbaarheid. De toerekeningsvatbaarheidsbepaling, een nieuwe weg? In T.I. Oei & M.S. Groenhuijsen (Red.), *Actuele ontwikkelingen in de forensische psychiatrie*. Deventer: Kluwer.
- Buchanan, A. (2008). Commentary: freedom and function. *The Journal of the American Academy of Psychiatry and the Law*, 36, 25-26.
- Dennett, D.C. (2003). *Freedom evolves*. London: Penguin.
- Felthous, A.R. (2008). The will: from metaphysical freedom to normative functionalism. *The Journal of the American Academy of Psychiatry and the Law*, 36, 16-24.
- Kane, R. (2002). *The Oxford Handbook of free will*. Oxford: Oxford University Press.
- Luthe, R., & Rösler, M. (2004). Freedom of will, freedom of action and psychiatry: concerning the relationship of empirical to intelligible character and so-called freedom of choice in the view of forensic psychiatry. In T. Schramme & J. Thome (Red.), *Philosophy and psychiatry* (pp. 295-308). Berlin: De Gruyter.
- Meynen, G. (2008a). Should or should not forensic psychiatrists think about free will? *Medicine, Healthcare and Philosophy*, DOI 10.1007/s11019-008-9166-7
- Meynen, G. (2008b). Vrije wil en neurowetenschap. In J.A. den Boer, G. Glas & A.W.M. Mooij (Red.), *Kernproblemen van de psychiatrie*. Amsterdam: Boom.
- Mooij, A.W.M. (2004). *Toerekeningsvatbaarheid. Over handelingsvrijheid*. Amsterdam: Boom.
- Mooij, A.W.M. (2007). Vrijheid en verantwoordelijkheid. Een wijsgerig-antropologische beschouwing. In B.C.M. Raes & F.A.M. Bakker (Red.), *De psychiatrie in het Nederlandse recht*. (pp. 31-36). Deventer: Kluwer.
- Morse, S.J. (2007). The non-problem of free will in forensic psychiatry and psychology. *Behavioral Sciences & the Law*, 25, 203-220.
- Owen, G., Richardson, G., David, A.S., e.a. (2008). Mental capacity to make decisions on treatment in people admitted to psychiatric hospitals: cross sectional study. *BMJ*, DOI: 10.1136/bmj.39580.546597.BE.
- Reich, W. (2000). Psychiatric diagnosis as an ethical problem. In S. Bloch, P. Chodoff & S. Green (Red.), *Psychiatric ethics* (3de druk). Oxford University Press.
- Searle, J.R. (2007). *Freedom & neurobiology. Reflections on free will, language, and political power*. New York: Columbia University Press.
- Van Inwagen, P. (1983). *An Essay on free will*. Oxford: Clarendon.
- Marle, H. van (2000). Forensic psychiatric services in the Netherlands. *International Journal of Law and Psychiatry*, 23, 515-531.
- Walter, H. (2001). *Neurophilosophy of free will. From libertarian illusions to a concept of natural autonomy*. Massachusetts: MIT Press.
- Welie, S.P.K. (2008). Criteria for assessment of patient competence. A conceptual analysis from the legal, psychological and ethical perspective. Davenport: Fidar Doubleday.
- Widdershoven, G., Hope, T., McMillan, J., e.a. (2008). *Empirical ethics in psychiatry*. Oxford: Oxford University Press.

AUTEUR

G. MEYNEN is psychiater bij GGZ inGeest en postdoc (NWO-Veni) bij de Faculteit Wijsbegeerte, Vrije Universiteit te Amsterdam.

Correspondentieadres: dr. G. Meynen, Faculteit Wijsbegeerte vU, De Boelelaan 1105, 1081 HV Amsterdam.

E-mail: g.meynen@ph.vu.nl.

Geen strijdige belangen meegedeeld.

Het artikel werd geaccepteerd voor publicatie op 25-3-2009.

SUMMARY

Free will in forensic psychiatry – G. Meynen –

BACKGROUND There is a lack of clarity and some concern about the role that the concept of 'free will' plays in the assessment of legal accountability in forensic psychiatry. People are particularly concerned that the 'free will' concept might embroil psychiatrists in difficult philosophical problems. Recently it has been suggested that in order to avoid confusion it would be better if forensic psychiatrists ignored the free will concept completely.

AIM To analyse the problem of free will in forensic psychiatry and to investigate how psychiatry can deal with it.

METHOD Discussions took place about recent forensic psychiatric and philosophical literature of free will and legal accountability, particularly in the Netherlands.

RESULTS Free will is a serious philosophical problem and no solution is yet in sight. Psychiatrists, however, should not let themselves be distracted by metaphysical problems. The problem of free will points to a significant lack of clarity concerning the nature of the assessment of legal accountability itself. The matter needs to be researched and empirical ethics seems to be a possible way of approaching the problem.

CONCLUSION The problem of free will demonstrates the importance of doing (interdisciplinary) research into the assessment of legal accountability, for instance, via empirical ethics.

[TIJDSCHRIFT VOOR PSYCHIATRIE 51(2009)12, 873-881]

KEY WORDS accountability, forensic psychiatry, free will